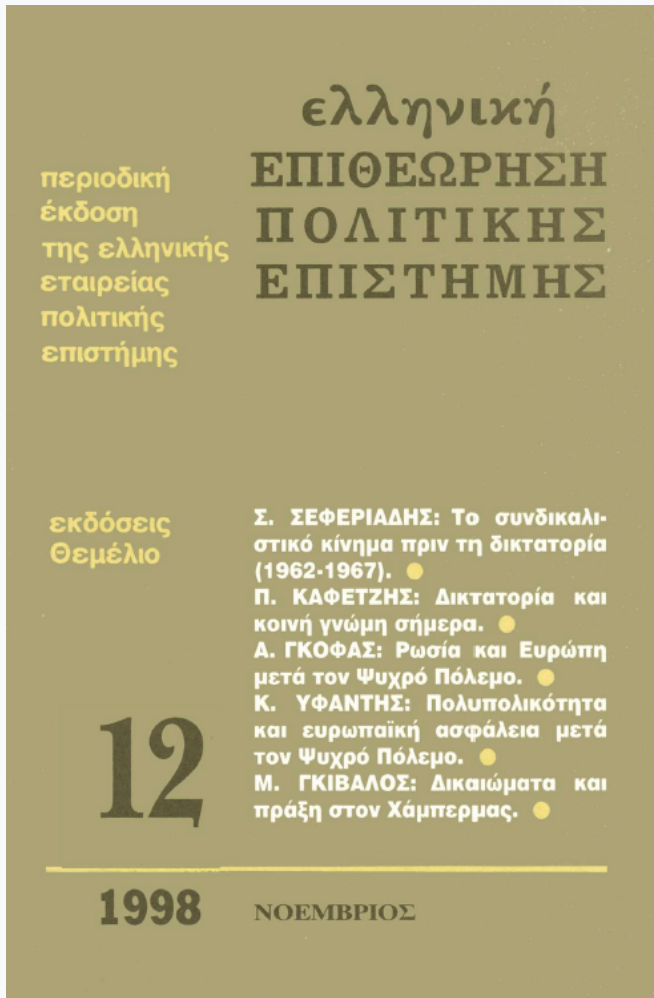

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 12 (1998)

Ιωάννα Τσιβάκου, Υπό το βλέμμα του παρατηρητή: Περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων, Θεμέλιο, Αθήνα 1997, 243 σελ.

Ιωάννης Γ. Καλλίνικος

doi: [10.12681/hpsa.15135](https://doi.org/10.12681/hpsa.15135)

Copyright © 2017, Ιωάννης Γ. Καλλίνικος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καλλίνικος Ι. Γ. (2017). Ιωάννα Τσιβάκου, Υπό το βλέμμα του παρατηρητή: Περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων, Θεμέλιο, Αθήνα 1997, 243 σελ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12, 155–168. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15135>

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΒΑΚΟΥ, *Υπό το βλέμμα του παρατηρητή: Περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997, 243 σελ.

Το πρόσφατο βιβλίο της Ιωάννας Τσιβάκου *Υπό το βλέμμα του παρατηρητή: Περιγραφή και σχεδίαση κοινωνικών οργανώσεων* αποτελεί εγχείρημα σπουδής της πολυπλοκότητας της σύγχρονης κοινωνίας και των σύνθετων μορφών έκφρασης και αποκρυστάλλωσης της ένσκηπτης συλλογικής δράσης. Το έργο στρέφεται κατά κύριο λόγο στη διερεύνηση των μορφών αλληλόδρασης του ατόμου με τις οργανωμένες μορφές λήψης αποφάσεων και δράσης όπως αυτές εκφράζονται από τις τυπικές οργανώσεις και τις διαφοροποιημένες συστημικές λειτουργίες της κοινωνίας (π.χ. πολιτική, οικονομία, εκπαίδευση κτλ.) και διαπνέεται αναντίρρητα από φιλόδοξους στόχους. Γρήγορα κανείς διαπιστώνει ότι η ανάπτυξη των επιχειρημάτων της συγγραφέως τον φέρνει αντιμέτωπο με ένα πυκνό και δύσβατο εννοιολογικό τοπίο που απαιτεί εξοικείωση με ολόκληρο σχεδόν το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Ως αντίτιμο προσφέρεται η σταδιακή αποκάλυψη ενός εννοιολογικού ορίζοντα που αναδεικνύει με δεξιοτεχνία τις αναλυτικές δυνάμεις της αφαιρετικής σκέψης και τη συνεισφορά της στην κατανόηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας. Παρά τον θεωρητικό του χαρακτήρα, το βιβλίο είναι επίκαιρο πρακτικά. Η παρατεταμένη αδυναμία της Ελλάδας να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας σύγχρονης κοινωνίας φαίνεται να είναι άμεσα συνυφασμένη με την οργανωσιακή και λειτουργική ασάφεια των δομών της, ιδιαίτερα την ασάφεια των όρων σύζευξης του ατόμου με τις τυπικές οργανώσεις και τις συστημικές λειτουργίες της κοινωνίας. Εάν αυτή η υπόθεση ευσταθεί, τότε η μελέτη της ελληνικής πραγματικότητας, από την οπτική της Τσιβάκου, θα μπορούσε να συνεισφέρει στη διάνοιξη ενός αδιερεύνητου, εν πολλοίς, πεδίου στη νεότερη ιστορία της χώρας.

Οι απόψεις που εκτίθενται στο παρόν άρθρο-βιβλιοκριτική αποτελούν προσπάθεια διαμεσολάβησης βασικών ιδεών, οι οποίες περιέχονται στο έργο της Τσιβάκου. Το άρθρο δεν αποτελεί σύνοψη του βιβλίου αλλά προσπάθεια διαλόγου με το κείμενο και το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο στηρίζεται ή προϋποθέτει.

Το πεδίο της συστημικής και οργανωσιακής θεωρίας

Εάν η σπουδή της πολυπλοκότητας της κοινωνίας και των σύνθετων μορφών αποκρυστάλλωσης της ένσκοπης συλλογικής δράσης αποτελούν, κατά μια έννοια, κεντρικά ζητήματα της κοινωνικής θεωρίας, η προσέγγιση της Τσιβάκου παρουσιάζει μια σειρά ιδιαιτερότητες. Η καινοτομία του βιβλίου έγκειται, αφενός, στη διαμόρφωση ενός διεπιστημονικού εννοιολογικού πλαισίου που συνθέτει με πρωτοτυπία και βάθος διάφορες θεωρητικές παραδόσεις –γλωσσικές θεωρίες, σημειωτική, κοινωνιολογία, γνωσιακή ψυχολογία, φιλοσοφία– και, αφετέρου, στην χρησιμοποίηση της *Οργανωσιακής και Συστημικής Θεωρίας* ως του εννοιολογικού μοχλού για την προσέγγιση της πολυπλοκότητας της ύστερης νεωτερικής κοινωνίας.

Αντλώντας σημαντικά στοιχεία από την οργανωσιακή θεωρία του Niklas Luhmann και τον τρόπο με τον οποίον ο μεγάλος Γερμανός θεωρητικός έχει συνθέσει τη βεμπεριανή παράδοση με τη συνεισφορά των Αμερικανών Simon & March, η Τσιβάκου σκιαγραφεί μια εικόνα των τυπικών οργανώσεων όπου κυριαρχεί η έννοια της *απόφασης*. Οι τυπικές οργανώσεις περιγράφονται ως κοινωνικές «τεχνολογίες» λήψης αποφάσεων για την αντιμετώπιση του τυχαίου και απροόπτου (contingency), τα οποία ενδημούν στην κοινωνική ζωή. Η τυπική οργάνωση συγκροτείται η ίδια μέσω αποφάσεων –κανόνες για τη συμμετοχή μελών, επιλογή τεχνολογιών και προγραμμάτων δράσης και διαμόρφωση ρόλων ή θέσεων– οι οποίες αποτελούν τις προϋποθέσεις για τη λήψη άλλων μικρότερης εμβέλειας αποφάσεων. Μέσω κανόνων και τυποποιήσεων, οι τυπικές οργανώσεις «απορροφούν» τη μοναδικότητα του τυχαίου και απροόπτου και «εξομαλύνουν» το τοπίο της ένσκοπης συλλογικής δράσης, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις συνθήκες για την απρόσκοπτη και αποτελεσματική εκτύλιξη της.

Οι αποφάσεις δεν είναι παρά ένα είδος *επικοινωνίας* που διακρίνεται από το στοιχείο της επιλυσιμότητας, δηλαδή της διευθέτησης του απροόπτου. Η Τσιβάκου υιοθετεί την άποψη του Luhmann ότι η επικοινωνία αποτελεί θεμελιώδες, συγκροτητικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής. Ως επικοινωνία δε νοείται τόσο η προσπάθεια νοητικής συνδιαλλαγής ατόμων όσο η ακατάπαυστη παραγωγή και μεταβίβαση μηνυμάτων (διακρίσεων ή διαφορών) τα οποία συγκροτούν και διατρέχουν τα πολλαπλά δίκτυα που συνδέουν άτο-

μα-τυπικές οργανώσεις-λειτουργικά συστήματα. Η παραγωγή/μεταβίβαση διακρίσεων και οι αποφάσεις αναδύονται μέσα από τον ευρύτερο ορίζοντα του *κοινωνικού νοήματος*, που αποτελεί την έκφραση της ιστορικής διαδρομής μιας κοινότητας. «Το νόημα», γράφει η Τσιβάκου, «προηγείται της επικοινωνίας, και η ίδια η επικοινωνία δεν είναι παρά μια από τις λειτουργίες ή ένα συμβάν του νοήματος» (σ. 126). Η παγιοποίηση του κοινωνικού νοήματος, μέσω τυποποιήσεων και κανόνων, αποτελεί το μέσο για τη μετάβαση από τον ανοιχτό και ρευστό χαρακτήρα των κοινωνικών σημασιών στις τυπικές οργανώσεις. Οι *θεσμίσεις*, όπως θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε τις τυποποιήσεις του κοινωνικού νοήματος, συμβάλλουν στο κλείσιμο των εν δυνάμει ερμηνειών του τελευταίου και αποτελούν σταθεροποιητικό παράγοντα της κοινωνικής ζωής, στο βαθμό που το αξιακό τους υπόστρωμα –οι όροι ή τα κριτήρια της παγιοποίησης του κοινωνικού νοήματος– εσωτερικεύεται από τα μέλη μιας κοινότητας και αποσύρεται στο περιθώριο του συλλογικού αναστοχασμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι κυρίαρχες θεσμίσεις συγκροτούν το κοινωνικό πεδίο της τυπικής οργάνωσης και αναδεικνύονται ζωτικά μέσα για τον προσανατολισμό της οργανωσιακής δράσης και τη νομιμοποίηση (*legitimation*) των οργανωσιακών επιλογών.

Σε αυτό το σημείο, η Τσιβάκου επιχειρεί να επεκταθεί πέραν της λουμανικής θεωρίας και να ενσωματώσει στο θεωρητικό της πρόταγμα απόψεις του ρεύματος της συμβολικής αλληλόδρασης, της γλωσσικής θεωρίας των ομιλιακών πράξεων (*speech acts*) και άλλων συναφών θεωρητικών παραδόσεων που επικεντρώνονται στις αλληλοδραστικές συνθήκες γένεσης και προσδιορισμού του νοήματος, αλλά και θεωρίες που ερευνούν τις διαδικασίες παγιοποίησής του, όπως η σύγχρονη νεοθεσμική σχολή.¹ Το εγχείρημα είναι κατά την άποψή μου δόκιμο καθώς η φαινομενολογική προσέγγιση της λουμανικής θεωρίας του νοήματος αφήνει ανοιχτά αρκετά σημαντικά ερωτήματα.²

Συνοψίζοντας και επεκτείνοντας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, στο πεδίο της οργανωσιακής και συστημικής θεωρίας, οι τυπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως κεντρικοί μηχανισμοί μέσω των οποίων η σύγχρονη κοινωνία επιδιώκει να συζεύξει την ι-

1. Βλ. π.χ., R.W. Scott, *Institutions and Organizations*, Sage, Λονδίνο 1995.

2. Βλ. π.χ., J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Cambridge, Ma. 1987.

διωτική και δημόσια διάσταση του κοινωνικού βίου. Όπως εύστοχα παρατηρεί η Τσιβάκου, η σύγχρονη κοινωνική ζωή δεν είναι το άθροισμα ατομικών πράξεων ή συνειδήσεων, μήτε αυτή μπορεί να καταστεί κατανοητή από τον ανθρωπολογικό ορίζοντα του δρώντος υποκειμένου (σ. 104). Χωρίς να εξαντλούν ολόκληρο το πλέγμα των δομών και λειτουργιών της σύγχρονης κοινωνίας, οι τυπικές οργανώσεις αποτελούν ζωτική μορφή έκφρασης και αποκρυστάλλωσης αξιακών και νοηματικών προσανατολισμών της, με αποτέλεσμα αυτές να καθίστανται τα θεσμικά μέσα για την καθημερινή ρύθμιση και νομιμοποίηση ενός ευρέως φάσματος κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών. Όπως εύστοχα επισημαίνει η ίδια η συγγραφέας, «η θέσπιση, διατήρηση και αλλαγή των κριτηρίων εγκυρότητας [στη λήψη αποφάσεων] είναι από τα μεγάλα θέματα που θέτει η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση στη θεωρία των οργανώσεων και όχι η διερεύνηση των μέσων που οδηγούν στην επιτυχία αυτών των κριτηρίων» (σ. 95).

Η λειτουργική διαφοροποίηση της κοινωνίας

Στο φόντο των προβληματισμών που συνθέτουν το διεπιστημονικό πεδίο της συστημικής και οργανωσιακής θεωρίας, η Τσιβάκου αναπτύσσει την επιχειρηματολογία της για την ένσकोπη συλλογική δράση στο πλαίσιο της υψηλής κοινωνικής πολυπλοκότητας. Το κεφαλαιώδες ζήτημα της σχέσης ατόμου-κοινωνίας εμφανίζεται έτσι με τρόπο που φαίνεται να διαγράφει τα όρια ενός δυναμικού στοχασμού. Οι τυπικές οργανώσεις αναδεικνύονται σε σημαντικό, ενδιάμεσο κόμβο σύνδεσης του ατόμου με ευρύτερα κοινωνικά σχήματα αντιμετώπισης της πολυπλοκότητας στην οποία αναφέρονται ως διαφοροποιημένες συστημικές λειτουργίες. Η ύπαρξη των συστημικών λειτουργιών καθιστά πρόδηλο ότι οι τυπικές οργανώσεις δεν εξαντλούν τα οργανωσιακά ζητήματα της σύγχρονης κοινωνίας. Η τελευταία δεν εμφανίζεται ως πολιτισμικό και κοινωνικό νεφέλωμα εντός του οποίου αναπτύσσεται η τυποποιημένη ένσकोπη δράση, αλλά ως οργανωμένο σύνολο του οποίου οι κυρίαρχες λειτουργίες επιτελούνται από εξειδικευμένα κοινωνικά υποσυστήματα. Κάθε λειτουργικό σύστημα οργανώνεται σύμφωνα με τους δικούς του κώδικες, οι οποίοι επιτυγχάνουν την ταξινόμηση και οριοθέτηση των κοινωνικών προσδοκιών και εδραϊώνουν λογικές λήψης αποφάσεων και δράσης· οι τελευταίες εξασφαλί-

ζουν τη συνεπή και επιλεκτική αντιμετώπιση των προβλημάτων, π.χ. πολιτική, δίκαιο, θρησκεία, οικονομία, οικογένεια, τέχνη, επιστήμη κτλ. Οι συγκροτητικοί κώδικες κάθε συστήματος εκφράζονται ως αξιακές επιλογές διπολικού χαρακτήρα (η εξουσία είναι προτιμότερη της μη εξουσίας, το δίκαιο της αδικίας, η πίστη της απιστίας κ.ο.κ.) και λειτουργούν αυτο-αναφορικά, αναπαράγοντας τις διπολικές προτιμήσεις τους και τις λογικές λήψης αποφάσεων που αναπτύσσονται στα πλαίσια αυτών των προτιμήσεων. Η θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης αναδεικνύει αναμφίβολα τη βαθιά επίδραση του Niklas Luhmann στο έργο της Τσιβάκου.

Εκ πρώτης όψεως, η έννοια της *αυτο-αναφοράς* φαίνεται να δημιουργεί ένα έλλειμμα κοινωνικού συντονισμού, αφού καθιστά προβληματική την αλληλόδραση και επικοινωνία των λειτουργικών συστημάτων. Κάθε λειτουργικό σύστημα αδυνατεί να κατανοήσει τις επιλογές που απορρέουν από τις προτεραιότητες των άλλων. Μια τέτοια κατανόηση θα ισοδυναμούσε, *ipso facto*, με τη διάρρηξη των συστατικών αρχών του συστήματος και την άμεση ή σταδιακή διάλυσή του. Το νομικό σύστημα, λόγου χάριν, το οποίο διέπεται από τον κώδικα *δίκαιο-άδικο*, αδυνατεί να κατανοήσει τη συστατική σχέση *αποτελεσματικότητας-αναποτελεσματικότητας* που χαρακτηρίζει την οικονομία ως σύστημα, η οποία με τη σειρά της δεν μπορεί να κατανοήσει το σύστημα του δικαίου ή τον κώδικα *αληθινό-εσφαλμένο* που διέπει την παραγωγή των επιστημονικών προτάσεων, δηλαδή το σύστημα *επιστήμη κ.ο.κ.* Είναι σαφές ότι εάν, π.χ., η παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών διέπονταν από τις αρχές του δικαίου ή της επιστήμης, θα έπαυε να λειτουργεί ως οικονομικό σύστημα και αντίστροφα.

Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, και δεδομένης της αδυναμίας κάθε λειτουργικού συστήματος να αντιπροσωπεύσει την κοινωνία στο σύνολό της (κάτι που έκανε, σύμφωνα πάντα με τον Luhmann, το πολιτικό σύστημα στην αρχαία Ελλάδα και στην πρώιμη νεωτερικότητα), η σύγχρονη κοινωνία εμφανίζεται ακέφαλη, χωρίς κεντρικό σχεδιασμό και κατεύθυνση. Αυτή η θέση φέρνει τον Luhmann, αν και μέσα από διαφορετικές εννοιολογικές ατραπούς, πολύ κοντά στις μετανεωτερικές απόψεις για την έκλειψη του υποκειμένου και τον διαμελισμένο πλέον χαρακτήρα της σύγχρονης κοινωνίας. Ωστόσο, η λειτουργική κατάτμηση της τελευταίας δε συνεπάγεται συστημική απομόνωση αλλά ένα νέο πλαίσιο συντονισμού των συστημικών λειτουργιών, που εξασφαλίζει τις

συνθήκες της αυτοποίησης κάθε συστήματος ενώ επιτρέπει ταυτόχρονα την άκρως επιλεκτική και πειθαρχημένη επικοινωνία με άλλα λειτουργικά συστήματα. Το ζήτημα της σύγχρονης κοινωνίας είναι να αποφύγει τις διοικητικές και εκτελεστικές αδυναμίες που θα δημιουργούσε η χωρίς συνεπείς όρους σύνδεση των ποικίλων λειτουργιών της (χαρακτηριστικά που περιγράφουν ίσως τη λειτουργική ανωριμότητα της ελληνικής κοινωνίας) και να εξασφαλίσει τις συνθήκες επιτυχούς λειτουργίας της μέσω της σχετικής ανεξαρτησίας κάθε συστήματος και της άκρως επιλεκτικής επικοινωνίας του με τα άλλα συστήματα.³

Την ίδια προβληματική πραγματεύεται η Τσιβάκου με τους όρους *οργανωσιακή κλειστότητα και πληροφοριακή ανοιχτότητα*. Η οργανωσιακή κλειστότητα αποτελεί το μέσο για τη διασφάλιση της αυτοποίησης του συστήματος ενώ η πληροφοριακή ανοιχτότητα διαγράφει τις δυνατότητες του συστήματος, να παρατηρεί το περιβάλλον του και να επικοινωνεί μαζί του. Αυτή η επικοινωνία, φυσικά, λαμβάνει χώρα κατά μήκος στενών πληροφοριακών αγωγών, οι οποίοι εξειδικεύουν το νόημα των κοινωνικών γεγονότων και διαδικασιών: π.χ., η πολιτική αστάθεια μεταφέρεται από το πολιτικό στο οικονομικό σύστημα ως αύξηση επιτοκίων και συρρίκνωση των επενδύσεων – δηλαδή μεταφράζεται στους όρους του οικονομικού συστήματος, που με τη σειρά τους γίνονται αντιληπτοί από το πολιτικό σύστημα ως έλλειψη εμπιστοσύνης κ.ο.κ. Αυτό το τελευταίο παράδειγμα δείχνει ότι η οργανωσιακή κλειστότητα δεν αντιβαίνει τη δυνατότητα ανακατανομής των κοινωνικών προβλημάτων μεταξύ των λειτουργικών συστημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αδυναμία ενός συστήματος να αντιμετωπίσει ένα ζωτικό πρόβλημα μπορεί να «εξαχθεί» σε άλλο σύστημα, το οποίο θα ζητήσει να διευθετήσει το πρόβλημα, φυσικά, με τους δικούς του όρους.

Η δυνατότητα ανοιχτής συστημικής επικοινωνίας που να εκμε-

3. Ο Luhmann εκφράζει αυτές τις απόψεις με την έννοια της δομικής σύζευξης (structural coupling). Στη μακρά ακαδημαϊκή του καριέρα έχει διατυπώσει και άλλες απόψεις στο ζήτημα του συντονισμού και της επικοινωνίας των λειτουργικών συστημάτων, όπως αυτή της λειτουργικής προτεραιότητας της οικονομίας που παρέχει το πλαίσιο καθοδήγησης των άλλων συστημικών λειτουργιών. Βλ. *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, και ακόμη, Ι. Καλλίνικος, «Κοινωνικές αξίες και λειτουργική προτεραιότητα της οικονομίας», *Κυριακάτικη Καθημερινή*, 13 Απριλίου 1997.

ταλλεύεται το σημασιολογικό πλουραλισμό και τα σημασιολογικά κοιτάσματα του κοινωνικού νοήματος και της ανθρώπινης γλώσσας με άμεσο τρόπο δεν υπάρχει. Φυσικά, τα λειτουργικά συστήματα, όπως και οι τυπικές οργανώσεις, αναδύονται μέσα από τον ευρύτερο ορίζοντα του κοινωνικού νοήματος. Οι λειτουργίες τους όμως αποτελούν ορισμένες μόνον επιλογές (selections), μέσα από ένα ευρύ φάσμα δυνατοτήτων που παρέχει το παλλόμενο και ρευστό δίκτυο των κοινωνικών σημασιών, ο πλουραλισμός του οποίου ωθείται έτσι στα όρια των συστημικών λειτουργιών. Η άκρως επιλεκτική επικοινωνία των λειτουργικών συστημάτων αποτελεί, ωστόσο, σημαντικότερο όρο για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής ασάφειας και αβεβαιότητας, την ακριβή πρόσληψη και την αποτελεσματική συστημική επεξεργασία των περιβαλλοντικών μηνυμάτων. Από μια άποψη, η λειτουργική διαφοροποίηση διογκώνει το επικοινωνιακό υλικό των κοινωνικών συστημάτων, καθώς συντελεί στην ακριβή, γρήγορη και συχνή μεταβίβαση και επεξεργασία κωδικοποιημένων μηνυμάτων τόσο εντός του συστήματος όσο και από το ένα σύστημα στο άλλο. Κάτι τέτοιο δε θα ήταν δυνατόν να συμβεί χωρίς τη διαμόρφωση των εξειδικευμένων επικοινωνιακών αγωγών που προωθεί η λειτουργική διαφοροποίηση. Από την άλλη μεριά, ο επιλεκτικός και στενός χαρακτήρας των μεταβιβαζομένων μηνυμάτων τείνει να δημιουργήσει έναν περιορισμένο νοηματικό ορίζοντα, που δυσχεραίνει την προσαρμοστικότητα των λειτουργικών συστημάτων σε επικοινωνιακά δεδομένα τα οποία υπερβαίνουν τους αντιληπτικούς τους μηχανισμούς.

Οι διαδικασίες και οι μορφές μέσω των οποίων η λειτουργική διαφοροποίηση της κοινωνίας συντελεί στη στένωση των επικοινωνιακών αγωγών που συνδέουν τα λειτουργικά συστήματα και στον περιορισμό του νοηματικού τους ορίζοντα, αποτελούν κεφαλαιώδη ζητήματα που χρήζουν περαιτέρω θεωρητικής διερεύνησης. Η εξάπλωση των τυποποιημένων γλωσσών (formal and codified languages) που χρησιμοποιούν την πληροφοριακή τεχνολογία για την ταχεία μεταβίβαση των κωδικοποιημένων, συχνά μονοσημικών, μηνυμάτων τους και η ώθηση της ανθρώπινης γλώσσας στο περιθώριο των τυπικών οργανώσεων και των λειτουργικών συστημάτων χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία με άμεσο τρόπο και τείνουν να επαναπροσδιορίσουν ολόκληρο τον κοινωνικό και παραγωγικό της ιστό. Σημαντικό μέρος του βιβλίου της Τσιβάκου επικεντρώνεται σε αυτά τα κεφαλαιώδη ζητήματα προσφέροντας

πλούσιο προβληματισμό. Από την άλλη μεριά, η διερεύνηση του ζητήματος της τεχνικοποίησης του νοήματος χρειάζεται να εξέλθει από το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της λειτουργικής διαφοροποίησης και να συμπεριλάβει τη λεπτομερή σπουδή του γνωσιακού προσανατολισμού της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας. Είναι αλήθεια ότι η Τσιβάκου επιχειρεί, στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου της, μια περιεκτική αποτίμηση των συνεπειών που έχει επιφέρει η εδραίωση της γραφής –τόσο στις τυπικές οργανώσεις όσο και γενικότερα– στο κλείσιμο και στη θεσμοποίηση του κοινωνικού νοήματος. Όμως αυτά τα ζητήματα χρήζουν παραπέρα διερεύνησης και απαιτούν την ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου με έντονο γνωσιακό προσανατολισμό, που θα μπορούσε να δια φωτίσει όψεις της τρέχουσας τεχνικοποίησης του νοήματος.⁴

Βιοσυνειδησιακό σύστημα και κοινωνικά συστήματα

Η θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης τοποθετεί τον άνθρωπο –όπως εξάλλου τα έμβια όντα και τη φύση γενικότερα– στο περιβάλλον των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων. Η ανθρώπινη ύπαρξη γίνεται αντιληπτή ως συνειδησιακό σύστημα, κύρια λειτουργία του οποίου αγορεύεται η νοητική οργάνωση και νοηματοδότηση των βιωματικών εμπειριών. Η Τσιβάκου ακολουθεί και εδώ τη θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης, τονίζοντας την κεφαλαιώδη σημασία του διαχωρισμού του ανθρώπου από τα κοινωνικά συστήματα και τις τυπικές οργανώσεις. Η αυτοποιητική αναπαραγωγή του βιοσυνειδησιακού συστήματος προϋποθέτει, όπως εξάλλου σε κάθε σύστημα, τη διαφοροποίησή του από το περιβάλλον και την εξασφάλιση των όρων της αυτοποίησής του. Η διαμόρφωση του ατόμου ως ανεξάρτητου βιοσυνειδησιακού συστήματος απαιτεί τον επαρκή διαχωρισμό του από την υπόλοιπη κοινωνία και συντελείται ταυτόχρονα με τη δημιουργία και τον σχηματισμό των άλλων λειτουργικών συστημάτων.

Πρόκειται για μια ιστορικο-εξελικτική διαδικασία που, σύμφωνα πάντα με τον Luhmann, συμπύπτει με την εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας και ολοκληρώνεται με την εμφάνιση των νεωτερικών σχέσεων. Η διαδικασία της εξατομίκευσης είναι αδιάρρηκτα

4. Βλ., π.χ., J. Kallinikos, *Technology and Society: Interdisciplinary Studies in Formal Organization*, Accedo, Μόναχο 1996.

συνδεδεμένη με την ενδυνάμωση του αισθήματος της ατομικότητας ως οντότητας ξέχωρης από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, τη δημιουργία της εσωτερικότητας καθώς και τη δυναμική εμφάνιση σχέσεων οικειότητας (intimacy, love). Οι τελευταίες, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός χώρου που γίνεται αντιληπτός ως εσωτερικός, και μια σχετική ανεξαρτησία από τις κανονιστικές δεσμεύσεις της παραδοσιακής κοινότητας - συγγένεια, εντοπιότητα, προφορική παράδοση.⁵

Η εννόηση του ανθρώπου ως βιοσυνειδησιακού συστήματος καθιστά πρόδηλο ότι η σύγχρονη κοινωνία δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή από τον ανθρωπολογικό ορίζοντα της εξατομικευμένης ύπαρξης. Τα λειτουργικά συστήματα και οι τυπικές οργανώσεις, όσο και οι δομικές τους σχέσεις, δεν αποτελούνται από βιοσυνειδησιακές ολότητες αλλά από δίκτυα τυποποιημένων συμπεριφορών, δηλαδή ρόλων και θέσεων, που χρησιμοποιούν το επικοινωνιακό, γνωσιακό και ενεργειακό δυναμικό του ανθρώπινου όντος ως όχημα. Το άτομο συμμετέχει στις κοινωνικές διαδικασίες μόνο υπό αυτή τη στενότερη έννοια της επιλεκτικής συμπεριφοράς που υπαγορεύει η συστημική ταξινόμηση των προσδοκιών και οι οργανωσιακοί ρόλοι. Βέβαια, μια τέτοια θέση εγείρει το ερώτημα των μηχανισμών που επιτυγχάνουν τον επαρκή διαχωρισμό των ατομικών προσδοκιών από τους συστημικούς, και την ατομική συμπεριφορά από τους οργανωσιακούς ρόλους. Σε αντίθεση με τα βιολογικά και μηχανικά συστήματα που βρίσκονται επίσης στο περιβάλλον των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων, ο άνθρωπος συνδέεται με τα τελευταία μέσω του νοητικού-συμβολικού, και γι' αυτό διάχυτου, χαρακτήρα του κοινωνικού νοήματος και της γλώσσας.⁶

Κανένας κοινωνικός μηχανισμός δεν μπορεί να εγγυηθεί τον απόλυτο διαχωρισμό του ατόμου από τα λειτουργικά συστήματα και τις τυπικές οργανώσεις. Τα όρια που εξασφαλίζουν την οργα-

5. Βλ. N. Luhmann, *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, και *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford 1995.

6. Η Τσιβάκου αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στη γλώσσα απ' ό,τι ο Luhmann, ο οποίος υιοθετεί την παραδοσιακή άποψη ότι το συμβολικό επίπεδο της γλώσσας δεν είναι παρά κοινός και εκφραστής του νοήματος που προηγείται της γλώσσας και εκτυλίσσεται στο α-γλωσσικό πεδίο της σκέψης. Βλ., π.χ., τέταρτο κεφάλαιο, έβδομο τμήμα του *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford 1995. Βλ. ακόμη τη σχετική κριτική της λουμανικής θεωρίας εκ μέρους του Χάμπερμας για τον ζωτικό ρόλο της δημόσιας σφαίρας (public sphere), J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Cambridge, Ma. 1987.

νωσιακή κλειστότητα κάθε συστήματος –και συνεπώς και του βιο-συνειδησιακού συστήματος– αναπαράγονται μέσα από μια δυναμική διαδικασία η οποία απαιτεί τη συνεχή, ατέρμονη διαφύλαξη των αρχών και κωδίκων που συγκροτούν κάθε σύστημα. Αλλά όπως επισημαίνει η Τσιβάκου με οξυδέρκεια, η αυτοποιητική αναπαραγωγή κάθε συστήματος δεν μπορεί να εξαφανίσει εκείνες τις πλευρές του κοινωνικού νοήματος που, αν και το σύστημα δεν επέλεξε, ενδημούν ωστόσο στον κοινωνικό ιστό, πολιορκώντας και παρεισφρόντας με διάφορους τρόπους στο κοινωνικό σύστημα. Κατά μία έννοια, αυτό το «άλλο» νόημα συμμετέχει, αν και έμμεσα, στη συγκρότηση του συστήματος, αφού παρέχει τον νοηματικό αντίποδα στη διαφορά του οποίου κάθε σύστημα μπορεί να αναγνωρίζει τον εαυτό του. Οι μηχανισμοί οι οποίοι συντελούν στη σχετική διαφύλαξη της οργανωσιακής κλειστότητας και της πληροφοριακής ανοιχτότητας των λειτουργικών συστημάτων, όπως η εμπέδωση και η παγιοποίηση του κοινωνικού νοήματος και ο εκκοινωνισμός των ατόμων, δεν κατασκευάζουν στεγανοποιημένα λειτουργικά συστήματα. Εξάλλου, η στεγανοποίηση θα είχε αρνητικές λειτουργικές συνέπειες τόσο για τα επί μέρους συστήματα όσο και για την κοινωνία στο σύνολό της, αφού θα στερούσε από κάθε λειτουργικό σύστημα τη δυνατότητα επικοινωνίας με τα άλλα και τις προοπτικές που διανοίγει αυτή η επικοινωνία.

Η συμμετοχή του ανθρώπου στα λειτουργικά συστήματα και τις τυπικές οργανώσεις προϋποθέτει το σχετικό διαχωρισμό του ρόλου ή της θέσης από την ολότητα του ανθρωπίνου όντος. Ωστόσο, η διαδικασία του σχετικού διαχωρισμού δεν είναι παρά η συνεχής αναπαραγωγή μιας λεπτής και κινούμενης ισορροπίας, η μεταβολή της οποίας τροφοδοτεί τη δυναμική των λειτουργικών συστημάτων και των τυπικών οργανώσεων. Εδώ η ανθρώπινη συνείδηση φαίνεται να είναι κρίσιμης σημασίας, αφού οι αναστοχαστικές της δυνάμεις είναι ικανές να διευρύνουν τα όρια του κοινωνικού νοήματος και να κατασκευάζουν νέες ισορροπίες που αναδιαμορφώνουν τη σχέση ανθρώπου-συστημικών ρόλων και κατ' επέκταση τα όρια των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων. Ο προβληματισμός της Τσιβάκου γύρω από αυτά τα ζητήματα είναι αναμφισβήτητα πλούσιος και καινοτόμος.

Λειτουργικά συστήματα και τυπικές οργανώσεις

Η σχέση λειτουργικών συστημάτων και τυπικών οργανώσεων αποτελεί κεντρικό αλλά και επίμαχο ζήτημα της θεωρίας της λειτουργικής διαφοροποίησης, όψεις του οποίου πραγματεύεται με διάφορους τρόπους το βιβλίο της Τσιβάκου. Κατά μία έννοια, οι τυπικές οργανώσεις δρουν εντός των ορίων που διαγράφουν τα λειτουργικά συστήματα με τα οποία συνδέονται και των οποίων τις λειτουργίες εμπεδώνουν και ενισχύουν. Έτσι, π.χ., τα σχολεία και άλλοι εκπαιδευτικοί οργανισμοί αποτελούν μέρος του λειτουργικού συστήματος της εκπαίδευσης, η ιδιωτική επιχείρηση μαζί φυσικά με το θεσμό της αγοράς και άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς οικονομικούς οργανισμούς απαρτίζουν το λειτουργικό σύστημα της οικονομίας, τα πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά ινστιτούτα και οργανισμοί αποτελούν το σύστημα της επιστήμης κ.ο.κ. Οι λειτουργίες ενός συστήματος δεν μπορεί ποτέ να αναληφθούν εξ ολοκλήρου από μια και μόνο τυπική οργάνωση. Κάτι τέτοιο θα αντέβαινε τόσο τις δημοκρατικές όσο και τις λειτουργικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση και το σχηματισμό των λειτουργικών συστημάτων στη σύγχρονη κοινωνία. Τα τελευταία αναδύονται μέσα από μια ιστορικο-εξελικτική διαδικασία να διαχειριστούν ακριβώς την ανερχόμενη πολυπλοκότητα της κοινωνίας, που δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί πια με παραδοσιακούς τρόπους. Η ευελιξία και προσαρμοστικότητα κάθε λειτουργικού συστήματος προϋποθέτει τόσο πλήθος τυπικών οργανώσεων ενός είδους (π.χ. πολλά σχολεία) όσο και οργανωτική ποικιλομορφία (π.χ., σχολεία, υπουργείο παιδείας, άλλους εκπαιδευτικούς οργανισμούς κτλ.).

Σε αυτό το σημείο ανακύπτουν ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα. Το πρώτο εξ αυτών αφορά την *οντική* και κατ' επέκταση τη *νομική υπόσταση* των λειτουργικών συστημάτων. Η δική μου κατανόηση της λουμανικής θεωρίας της λειτουργικής διαφοροποίησης είναι ότι τα λειτουργικά συστήματα δεν υφίστανται παρά ως παγιωποιημένες εκφράσεις του κοινωνικού νοήματος, συχνά ως διπολικές κωδικοποιήσεις των κοινωνικών προτιμήσεων που επιτυγχάνουν την ταξινόμηση και τον προσανατολισμό των προσδοκιών: π.χ. η αλήθεια είναι προτιμότερη της πλάνης (σύστημα επιστήμη), η αποτελεσματικότητα προτιμότερη της αναποτελεσματικότητας (σύστημα οικονομία), η δικαιοσύνη προτιμότερη της αδικίας (νομικό σύστημα) κ.ο.κ. Η πραγμάτωση αυτών των προτιμήσεων απαιτεί φυ-

σικά εξειδικευμένους κοινωνικούς μηχανισμούς και θεσμούς που υποβασιάζουν την εκτέλεση των λειτουργιών, όπως, π.χ., η επιστημολογία και οι αποδεκτές πρακτικές άσκησης της επιστήμης, το χρήμα και το σύστημα των τιμών στην περίπτωση της οικονομίας, οι ισχύοντες νόμοι και πρακτικές στην περίπτωση του νομικού συστήματος.

Η συσσώρευση των κοινωνικών εμπειριών και η εξέλιξη των λειτουργικών συστημάτων λαμβάνουν χώρα σε αυτό το επίπεδο των κοινωνικών μηχανισμών που ο Luhmann αποκαλεί *προγράμματα*, ενώ οι διπολικές προτιμήσεις παραμένουν κατά κανόνα ανένταφες.⁷ Έτσι, π.χ., οι ισχύοντες νόμοι και πρακτικές αποτελούν το πρόγραμμα του νομικού συστήματος, ο καθορισμός της διδακτέας ύλης το πρόγραμμα του εκπαιδευτικού συστήματος. Οι τυπικές οργανώσεις –π.χ. δικαστήρια, σχολεία– δραστηριοποιούνται ακριβώς στο επίπεδο των προγραμμάτων τα οποία προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό το περιεχόμενο των λειτουργιών τους. Οι τυπικές οργανώσεις είναι κατά μία έννοια διαχειριστικά συστήματα που ενσωματώνουν και πραγματώνουν τις προτεραιότητες των λειτουργικών κοινωνικών συστημάτων, τα οποία δε θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς αυτές παρά μόνο ως αφηρημένες επιλογές. Η κατανόηση των λειτουργικών συστημάτων με αυτόν τον τρόπο δείχνει ότι δεν έχει νόημα να τους αποδίδουμε διοικητικές ικανότητες. Τα λειτουργικά συστήματα λειτουργούν, δε διοικούνται παρά μόνο με τον έμμεσο τρόπο των τυπικών οργανώσεων. Οι τελευταίες αποτελούν, όπως προκύπτει από τις παραπάνω παρατηρήσεις, σημαντικότατο όρο της λειτουργικής διαφοροποίησης της κοινωνίας. Ωστόσο, είμαι της άποψης ότι κάθε ευαίσθητη κοινωνική ανάλυση θα έκανε καλά να διαφυλάξει τις διαφορές των τυπικών οργανώσεων από τα λειτουργικά συστήματα. Νομικές δικαιοδοσίες παραχωρούνται και κυρώσεις προσάπτονται σε τυπικές οργανώσεις ή άλλα νομικά πρόσωπα, όχι όμως σε λειτουργικά συστήματα. Ορισμένα τμήματα του βιβλίου της Τσιβάκου (π.χ. σ. 38-43) δίνουν την εντύπωση μιας σύγχυσης των δυο επιπέδων· αλλά αισθάνομαι ότι πρόκειται για λεξικολογικές διολισθήσεις παρά για εννοιολογική σύγχυση. Σε κάθε περίπτωση, η συγγραφέας θα

7. Βλ. N. Luhmann, *Ecological Communication*, Polity Press, Cambridge 1989. Ο έμπειρος αναγνώστης θα αναγνωρίσει φυσικά εδώ ότι αυτός είναι άλλος τρόπος προσέγγισης του κεντρικού ζητήματος της οργανωσιακής κλειστότητας-πληροφοριακής ανοιχτότητας.

κέρδιζε από μια προσεκτικότερη λεξικολογική αντιμετώπιση αυτών των λεπτών ζητημάτων.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που αναδύεται από την προσέγγιση που επιχειρεί η Τσιβάκου, αλλά και από τη θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης γενικότερα, αφορά, στην εγγενή αντίφαση μεταξύ *λειτουργικότητας* και *τυπικότητας*. Είναι σαφές, απ' όσα έχουν ήδη αναφερθεί, ότι ο χαρακτήρας των δραστηριοτήτων των τυπικών οργανώσεων προσδιορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το λειτουργικό σύστημα στο οποίο ανήκουν. Όμως το ίδιο το σύστημα ως τυπική οργάνωση δεν είναι λειτουργικό σύστημα. Η λήψη αποφάσεων που αποτελεί τη συγκροτητική συνθήκη και τη διαγενική λειτουργία των τυπικών οργανώσεων δεν καθορίζεται παρά μόνον έμμεσα και πάντα ως προς το περιεχόμενό της (όχι ως προς τη μορφή), από τις εξειδικευμένες λειτουργίες των κοινωνικών συστημάτων. Η οργανωσιακή θεωρία και ανάλυση δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στις συστημικές λειτουργίες που επιτελούν οι τυπικές οργανώσεις. Μια τέτοια θεωρία θα ήταν, σε κάθε περίπτωση, φτωχή σε περιεχόμενο και με περιορισμένο πεδίο εφαρμογής. Οι μορφές λήψης αποφάσεων των τυπικών οργανώσεων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τα χαρακτηριστικά της τυπικότητας, τη σπουδή των οποίων εγκαινίασε το σημαντικό έργο του Βέμπερ. Η εκτύλιξη της τυπικότητας επιδεικνύει τη δική της δυναμική, που εκφράζει την τήρηση και αναπαραγωγή των συγκροτητικών αποφάσεων της οργάνωσης και τη θέλησή της να λειτουργήσει ως *τυπικό σύστημα* – οργανωσιακοί στόχοι, κανόνες για τη συμμετοχή μελών, αποπροσωποποιημένη διαμόρφωση και ιεράρχηση ρόλων και θέσεων, αξιοκρατικό ήθος. *Η αναπαραγωγή της τυπικότητας είναι η αυτοποίηση της τυπικής οργάνωσης*, που με τόσο εύλογα αν και αποκρουστικά σχεδόν χρώματα παρουσιάζουν τα αριστουργήματα του Φραντς Κάφκα *Η Δίκη* και *Ο Πύργος*. Από αυτήν την άποψη, οι τυπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως διαλειτουργικά συστήματα, οι δραστηριότητες των οποίων μπορεί να τέμνουν εγκάρσια τα όρια των λειτουργικών συστημάτων.

Η σχέση τυπικότητας-λειτουργικότητας είναι θεμελιακό ζήτημα που παραμένει σχετικά αδιερεύνητο τόσο στην οργανωσιακή όσο και στην κοινωνική θεωρία εν γένει. Από μια άποψη, η τυπικότητα εμφανίζεται ως άρνηση της λειτουργικότητας, από μια άλλη, την ενισχύει αφού είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τα σύγχρονα λειτουργικά συστήματα χωρίς τη ζωτική παρουσία των τυπικών ορ-

γανώσεων. Το βιβλίο της Τσιβάκου θίγει πλευρές αυτού του θεμελιώδους ζητήματος, αλλά δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα αυτό καθαυτό παρά μόνο στο τρίτο κεφάλαιο - και πάλι με έμμεσο τρόπο - όπου δείχνει πως οι τυπικότητες του προγραμματισμού και η δυναμική των σημαινόντων της γραφής «προβλέπουν» το μέλλον μόνο με την έννοια της προβολής της εικόνας του ίδιου του εαυτού τους σε αυτό. Η σπουδή της σχέσης τυπικότητας-λειτουργικότητας, όπως και η προαναφερθείσα μελέτη της τεχνικοποίησης του νοήματος, απαιτούν την έξοδο από το θεωρητικό πλαίσιο της λειτουργικής διαφοροποίησης, το οποίο τείνει να υποβαθμίσει τη σημασία της τυπικότητας και της γλώσσας στην κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ